

Др Срђан Н. Шаркић, редовни професор
Универзитет у Новом Саду
Правни факултет у Новом Саду
S.Sarkic@pf.uns.ac.rs

ВЛАДАР И ДВОР У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ¹

Сажетак: На почетку рада аутор наводи да је средњовековна Србија била монархија са врховном влашћу владарца. Појом се разматрају владарске институције, надлежности и приходи владара. Посебно поглавље посвећено је дворским доскојанственицима. Међу дворским институцијама прави се разлика између оних које су настале у Србији и оних које су преузете из Византије. На крају се расправља о еволуционалном процесу краљевог (царевог) савета, о чему нас обавештавају византијски писци, али о коме у српским изворима нема података. Сви ауторови закључци засновани су и поткрепљени подацима из извора.

Кључне речи: Велики жупан, краљ, цар, кнез, деспоин, институција, кефалија, логотип, севастократор, краљевски (царски) савет.

У време када је средњовековна Србија уживала своју политичку независност (1180-1459) држава је имала монархијски облик владавине на челу са владарцем, као носиоцем највише власти. Монарха је окруживао разгранат дворски апарат успостављан и прошириван током тринаестог и четрнаестог века.

1. ВЛАДАЛАЦ

Титуле и византијски систем хијерархије држава

Стефан Немања (1168-1196), оснивач српског владалачког дома, носио је титулу великог жупана (на српском велики жупан, у византијским текстовима *ἀρχιζουπάνος, μεγαζουπάνος, μεγάλος ζουπάνος*, у латинским извори-

¹ Рад је посвећен пројект „Правна традиција и нови правни изавови“, чији је носилац Правни факултет у Новом Саду.

ма *megaiuranus, magnus iurranus*).² Исту титулу носио је његов син и наследник Стефан Немањић (1196-1228) све до 1217. године, када је од папе Хонорија III (1216-1227) добио титулу краља (српски **кралъ**, грчки **κράλης**).³ У српској традицији краљ је познат под називом Стефан Првовенчани.⁴ Титулу краља носили су српски владари све до 1346. године, када се Стефан Душан (1331-1355), након освајања пространих византијских територија, крунисао за цара.⁵ Иако српско царство није дуго трајало, после смрти Стефана Душана два владара су претендовала на царску титулу: Урош, Душанов син и законити наследник, и Симеон (Синиша), Душанов полубрат, господар Тесалије и Епира, који није признавао врховну власт свога рођака (до 1371. године). Од 1371. године два српска владара носе титулу кнеза (**кнезь**):⁶ Лазар Хребелјановић (1371-1389) и његов син Стефан Лазаревић (1389-1402). Августа 1402, Јован VII Палеолог, савладар византијског цара Манојла II Палеолога, доделио је Стефану Лазаревићу титулу деспота. Ту титулу носили су српски владари све до пада Смедерева 1459. године и губитка политичке независности. Почев од 1459. године, па све до 1537, мађарски краљеви додељивали су титулу деспота српским велможама који су били пребегли у Угарску и борили се против Турака као краљеви вазали.⁷

² Жупан (**жоупанъ**, латински *ioran, supannus, iurranus*, грчки *ζουπάνος*) је назив за најстарије органе власти код Срба. Израз је изведен од речи жупа (**жоупа**, латински *chora, ioba, supra, iurra, хира, гуирра, сирра*), вероватно аварског порекла, који је означавао заштићено место кога је настањивало неко племе. Видети одреднице „Жупа“ и „Жупан“ (Г. Томовић), *Лексикон српског средњег века* (у даљем тексту *ЛССВ*), Београд 1999, стр. 195-198.

³ Према мишљењу већине истраживача словенска реч *кралъ*, као и мађарски израз *király*, су изведени од имена Карла Великог (*Carolus Magnus*). Видети одредницу „Краљ“ (С. Ћирковић), *ЛССВ*, стр. 321-324.

⁴ За означавање круне стари српски писци користе најчешће реч *венац*, те отуда и краљев назив. Ређе се употребљавају позајмљенице из латинског (*corona* = круна) и грчког (στέμμα = стема, степсаније). Видети одредницу „Круна“ (С. Марјановић-Душанић), *ЛССВ*, стр. 334-335. Формула „Првовенчани краљ“ среће се по први пута у интитулацији хрисовуље коју је краљ доделио 1219-1220. манастиру Жичи, где стоји: **Стефанъ, по Божијој милости вѣнчани првви краљъ все Срѣвскихъ Земле, Дичклитикъ и Травѣниѣ и Далмациѣ и Захѣлмиѣ (Стефанъ по милости Божјој ѿрви венчани краљъ все Срѣске Земље, Дукље и Травуниѣ и Далмациѣ и Захѣмља). Зборник средњовековних ћириличких повеља и писма Србије, Босне и Дубровника, књига I, 1186-1321**, приредили В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Историјски институт Београд, Извори за српску историју књ. 9, Ћирилички извори књ. I*, Београд 2011, стр. 91

⁵ Словенска титула цар (**царъ**, првобитни облик **цѣцаръ**) потиче од Цезаровог имена. Видети одредницу „Цар“ (С. Ћирковић), *ЛССВ*, стр. 789-792.

⁶ Словенска реч *кнез* је позајмљеница из старогерманског језика: *Kuningaz* = племић, племенит. Има, међутим, филолога који сматрају да израз *кнез* потиче од готске речи *Kuniggs*, односно од савремене немачке *König* = краљ. Видети Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, uredili akademici M. Deanović i Lj. Jonke, za tisak priredio V. Putanec*, Zagreb 1971, књига друга, стр. 108-109.

⁷ Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, стр. 194-204; С. Шаркић, „Владарске титуле у средњовековној Србији“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, XLVI – 2 (2012), стр. 23-35.

Српским владарима је од стицања независности 1180. године, била врло добро позната византијска државно правна идеологија према којој све државе нису биле једнаке, због постојања својеврсног система хијерархије држава. На челу те хијерархије налазила се Византија (Источно римско царство), легитимни носилац идеје о универзалном Царству (Римском царству). Остале средњовековне државе имале су у тој хијерархији виши или нижи ранг, у зависности од њиховог политичког значаја, који није био непроменљив.⁸

Стефан Немања, оснивач српског владалачког дома прихвата византијску идеологију, што је изражено већ у аренги Хиландарске повеље,⁹ где стоји: *Темъже вратиє Богъ прѣмилостивы оутврѣди Грьке царьми а Оугре краљьми... и постави ме велиєга жоупана, наречєного въ свѣтѣмъ крѣщени Стѣфана Нєманоу (Зайо браћо, Богъ ѡремилостиви уѡврѣди Грке царєвима, а Угре краљєвима... и ѡстави ме великога жуѡана, наречєнога у свєйом крѣщєњу Сѣефана Нємању).*¹⁰ За Немању, дакле, само Грци (Византинци) могу бити цареви, а Угри (Мађари) краљеви, али наглашавајући божију вољу као извор своје монархијске власти Немања тиме подвлачи своју независност у односу на Византију: он је велики жупан по божијој вољи (а не вољи византијског цара), као што је и византијски владар цар по милости божијој. Немањин син и наследник Стефан у писму папи Иноћентију III (1198-1216) од 1199. године изједначава извор власти у националној држави са извором власти над универзалном и васељенском Црквом: Стефан је, стоји у писму, велики жупан по милости божијој, као што је папа на челу Цркве по милости божијој (*Innocentio Dei gratia summo pontifici et universali pape Romane ecclesie beatorum apostolorum Petri et Pauli, Stephanus eadem gratia et sancta oratione vestra magnus iurpanus totius Servye...*).¹¹ Али, пошто прихватају божију вољу као извор власти, Немањићи су свесни да држава није њихова

⁸ Г. Острогорски је то сјајно показао трима расправама: „Die byzantinische Staatenhierarchie“, *Seminarium Kondakovianum*, 8 (1936), pp. 41-61; „The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order“, *The Slavonic and East European Review*, № 84, December 1956, pp. 1-14; „Србија и византијска хијерархија држава“, *О кнезу Лазару*, Београд 1975, стр. 125-137.

⁹ Аренга (грчки проојцов) је дужи реторички, уводни део текста у коме се саопштавају морални мотиви доношења повеље. Хиландарска повеља издата је после јуна 1198, а пре 13. фебруара 1199. године, дакле након Немањиног повлачења са престола, у време када је већ био монах Симеон.

¹⁰ Постоји неколико издања Хиландарске повеље: С. Новаковић, *Законски сѡмєници срѣских држава средњега века*, Београд 1912, стр. 384-385; А. Соловјев, *Одабрани сѡмєници срѣског ѡрава, XII-XV век*, Београд 1926, стр. 11-14; В. Ћоровић, *Сѡиси Свєйѡг Савє*, Београд – Сремски Карловци 1928, стр. 1; Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, „Хиландарска оснивачка повеља светог Симеона и светог Савє“, *Осам векова Сѡуденице*, Београд 1986, стр. 54-55; Мошин, Ћирковић, Синдик, *Зборник*, стр. 67-69. Данашња језичка верзија (Л. Мирковић – Д. Богдановић) наведена је према издању Свети Сава, *Сабрани сѡиси, Сѡара срѣска књижевности, књига 2*, Београд 1986, стр. 31.

¹¹ А. Соловјев, *Одабрани сѡмєници*, стр. 14.

баштина и да у њој може владати и неко други, осим њих. Такво схватање изразио је краљ Драгутин у једној повељи манастиру Хиландару (1276-1281),¹² где стоји: **ТѢМЪЖЕ БОЖЬСТВѢНАТА БРАТИКЪ, АЩЕ КОГА БОГЪ ИЗВОЛИ БЫТИ ГОСПОДИНА СРЪБСКОИ ЗЕМЛИ ИЛИ СЫНА КРАЛЕВСТВА МЫ, ИЛИ ВЪНОУКА, ИЛИ ПРАВЪНОУКА, ИЛИ УТ ПРЧУИХЪ...** (*Заѣо, божансѣвена браћо, молим онога кога Бог одреди да буде љосѣодар Срѣској земљи, сина краљевасѣва ми, или унука или ѣраунука, или некоѣ друѣоѣ...*).¹³

Независност српских владара још је више наглашена након Стефановог крунисања за краља 1217. године, када је уз владарски наслов додата и титула *самодржац*, дослован превод грчког израза **αὐτοκράτωρ** и латинског *imperator*.¹⁴ Иако је у првим вековима византијске историје овај израз био само превод латинског термина император, временом је добио много већу важност и означавао самог цара. Од краја XI века, у формули (име владара) **ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ** (назив династије),¹⁵ самодржац је постао трајни и непроменљиви део царског потписа. У Србији, међутим, самодржац никад није стекао такав значај.¹⁶ Стефан Првовенчани није никада ни носио, ни претендовао на царску круну, али је, као и његови наследници, користио титулу самодржац да би означио потпуну независност своје унутрашње и спољне политике у односу на Византију.

Византијска идеологија је ван сваке сумње надахнула и водила Стефана Душана и његову околину ка проглашењу Царства. То се јасно види из једне повеље, издате вероватно 1346. године (када је Душан већ био цар), коју је Стојан Новаковић назвао „Цара Стефана наредба о законодавној радњи“.¹⁷ Причајући укратко свој живот, цар између осталог каже:

¹² Мирјана Живојиновић, „Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?“, *Зборник радова Византѣолошкоѣ инсѣитѣуѣта* 32 (1993), стр. 129-136, оспорава аутентичност ове повеље и приписује је Стефану Урошу II Милутину. Уз њено мишљење пристаје и Драгић Живојиновић, „Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину (око 1299)“, *Сѣтари срѣски архив* 9 (2010), стр. 3-17). Чини нам се ипак убедљивијим мишљење које су изнели Мошин, Ћирковић, Синдик, *Зборник*, стр. 268, да иако хрисовуља нема датума, може се предпоставити да је издата у почетку владавине краља Драгутина, а као сигуран хронолошки оквир остају све године до краја 1281.

¹³ Мошин, Ћирковић, Синдик, *Зборник*, стр. 269.

¹⁴ Видети одредницу „Самодржац“ (Б. Ферјанчић), *ЛССВ*, стр. 642-643.

¹⁵ (Име владара) у *Хрисѣа Бога верни цар и самодржац Ромеја* (назив династије).

¹⁶ Г. Острогорски, „Автократор и самодржац“, *Сабрана дела, књиѣа IV*, Београд 1970, стр. 321-338.

¹⁷ С. Новаковић, *Законик Сѣефана Душана цара срѣскоѣ 1349-1354*, Београд 1898 (ре-принт Београд 2004), стр. стр. 3-5. Треба напоменути да је ова повеља сачувана само у Раковачком препису, с краја 1700. године, али да је преписивач, монах Пахомије, имао пред собом неки добар протограф. Значај овог рукописа (садржи 196 чланова од укупно 201) је у томе што у њему налазимо 15 чланова Законика којих нема ни у једном другом препису. Рукопис је најпре био у својини Исаије Париводића, игумана манастира Раковац, а 1820. године дошао је у посед новосадске гимназије, чији је директор био тада Павел Јосиф Шафарик.

такоже во [Бог] и прѣкраснаго іосифа целомудріємь оукрѣпи. и сътвори его цара многымъ языкомъ. и въемъ стежанію фараоновѣ. и въемъ египтѣ. тѣмъ же шобразомъ по того милости и мене прѣложи шт кралкв'ства на православное царство. и въсехъ дастъ ми въ рѣцѣ такоже и великомъ константинѣ царѣ. Зем'лк и въехъ страны и поморія и велике градове царства гръческаго, такоже и прѣжде рѣхомъ. и богомъ дарованнымъ вѣнцемъ царскимъ вѣнчанъ выхъ на царство. въ лѣто 5 ш на мѣсеца априла ді днь. въ велики и многосвѣтли и радостны праздникъ въскрсе́ніа христова... симъ же в'семъ бив'шимъ. не моимъ изволкніемъ ни некою силою. нь по божію изволкнію, и инихъмъ благословеніемъ поставише цара въ всакъ православною вѣрѣ (Као шїю [Бог] и ѡпрекраснога Јосифа целомудриєм укрейи и учини га царемъ многихъ народа и свега наслега фараонова и свега Египтїа, на истїи начин својомъ мирошїю и мене уведе од краљевствїа на ѡправославно царствїо. И све ми даде у руке као и великоме Констїантинѣ цару, зем'ле и све крајеве и ѡморја и велике градове царствїа грчкога, као шїю и раније рекосмо. И Богомъ дарованимъ венцемъ царскимъ венчанъ бихъ на царствїо године 6854. месеца априла 14. дан, на велики и многосвейли и радостни ѡразникъ Васкрсења Христова... Ово је све било не мојомъ вољомъ ни некою силою, не го ѡ божїој вољи и ѡиховимъ благословомъ ѡстїавише цара у свеколику ѡправославно веру).¹⁸

Надлежностїи

Владари су у средњовековној Србији имали различите надлежности, од којих ћемо навести оне најважније.

а) *Законодавствїо*. – До XIV века српски владари су издавали партикуларна правна правила – повеље, којима је био регулисан правни положај неког властелинства (црквеног или световног), појединих категорија становништва (власи, меропси, отроци) или нека правна питања (порота, убиство, склапање брака и слично). И у Србији се сматрало, у духу средњовековних схватања присутних и у германским и у словенским монархијама, да издавање општеобавезних правних правила са важењем за територију целе државе (**вѣои**, *leges*, закони) не спада у надлежност владара. Таква правила

Нешто касније постао је Шафарикова својина, а након смрти великог слависте однет је у Праг, где се данас чува у Прашком Народном музеју у заоставштини Павела Јосифа Шафарика. О значају овог рукописа видети S. Ćirković, „Between Kingdom and Empire: Dušan's State (1346-1355) Reconsidered“, *Byzantium and Serbia in the 14th Century*, Athens 1996, pp. 110-120.

¹⁸ С. Новаковић, *Законик*, стр. 4-5; Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, Београд 1960, стр. 85; *Законик цара Стефана Душана, књига III, Барањски, Призренски, Шицајовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, Српска Академија Наука и Умјеностїи, одељење друшћивених наука, Извори српског ѡправа IV*, Београд 1997, стр. 428-430; Ђ. Бубало, *Душанов законик*, Београд 2010, стр. 72-73. Данашња језичка верзија Д. Богдановић, *Извори српског ѡправа IV*, стр. 429-431.

стварао је народ, дуготрајним понављавањем појединих обичаја. Улога владара, поред заповедања војском и вршења управне власти, била је пре свега и изнад свега да помоћу судства чува и штити обичајно право. Изузетно, право на доношење закона имао је, према овом схватању, само римски (ви-зантијски) цар.

И Немањићи, попут њихових западноевропских савременика,¹⁹ иступају енергично као чувари обичајног права. О једном таквом случају сачувано нам је сведочанство у VIII књизи, глави LVIII *Дубровачког сѣтајуиѣа*, под називом *De pena vrasde* (*О казни вражде*), а датираној 29. септембра 1308. године. У тексту стоји да је између Дубровчана и Србије постојао стародревни обичај, према коме се за убиство извршено између Дубровчана и Срба плаћало на име вражде²⁰ пет стотина перпера (*Antiqua consuetudo fuit per omnes reges et homines Sclavonie et tocius regnaminis cum omnibus comitibus et homines Ragusii, quod si aliquis Raguseus interficeret aliquam de Sclavonia et de toto regnamine, quod solveret pro vrasda perperos quingentos, et e contrario facerent homines de Sclavonie et de regnamine*). Али, када је 1306. године дубровачки властелин Марко Лукаревић убио једног поданика српског краља, тадашњи дубровачки кнез, Млечанин Белето Фалијери (*Bellectus Fallerius*, кнез од 1305-1307), одбио је да примени норму обичајног права, већ је намеравао да изрекне смртну казну, позивајући се на статуте Јована Теупола, једног од предходних кнезова, на које се он био заклео (*et dictus d. comes noluit sententiare dictam consuetudinem, sed voluit procedere secundum Statuta d. Iohannis Teupoli, ad que servanda dicebat se per sacramentum esse astrictum*), а који не познаје вражду.²¹ Дубровачка властела је, међутим, инсистирала да се и у овом случају примени стари обичај вражде, што је изазвало неслогу између кнеза и властеле. Спор је изнет пред млетачког дужда и комуно (будући је Дубровник у то време био под суверенитетом Венеције), који су потврдили став дубровачког кнеза. Но, Дубровчанима је изгледа било веома стало да се одрже стари правни обичаји и добри односи са српским краљем, па су за владе кнеза Андрије Даура (1307-1309), Фалијеријевог

¹⁹ Неколико примера у којима су француски краљеви иступали као заштитници обичајног права, навео сам у књизи *Закон у глагольским и ћирилским правним сјоменицима (од XII до XVIII века)*, *Центар за издавачку делатност Правног факултета у Новом Саду*, Нови Сад 2015, стр. 21-23.

²⁰ Вражда (**вражда**) има више значења, а изведена је од речи *враг* = непријатељ. У правној терминологији означава истовремено и најтеже кривично дело против личности (убиство) и глобу која се плаћала као откуп за извршено кривично дело. Видети одредницу „Вражда“ (Р. Михаљчић), *ЛССВ*, стр. 106-107.

²¹ Ради се о некој врсти кривичног законика, донетог за владе кнеза Јована Теупола (јули 1237 – јуни 1238), који није сачуван, али на кога се односе поједина места у *Дубровачком сѣтајуиѣу*. Cf. Lib. VI, cap. 1: *Quicumque fecerit homicidium, nisi se defendendo, quod plene possit probari... moriatur*.

наследника, послали свечане поклицаре (делегацију су сачињавали властела Медо Бодачић, Марин Држић и Никола Гундулић) дужду и комуни, с молбом да се задржи стари обичај вражде (*quod de cetero dicta antiqua consuetudo vrasde servaretur*). Након краћег колебања и консултовања Млечани су одговорили Дубровчанима да моле српског краља Уроша (Милутина) да он заведе онакав начин суђења какав је угодан Богу, људима и читавом свету, наиме да казни убицу смртном казном, па да су и они вољни исто тако да поступе, ако Дубровчанин убије Србина (*quod deberent mittere ad d. regem Urosium, et eum requiere et instanter rogare quod ei placeret iusticiam, que Deo et hominibus et toti mundo amabilis est, servare, ita quod si aliquis de suis hominibus et de toto regnamine interficeret aliquem Raguseum, quod ipsum homicidium mortis supplicio puniret: quod si facere vellet, d. comes et homines Ragusii parati erant facere similem iusticiam, si aliquis Raguseum interficeret aliquem Sclavum*). Међутим, ако краљ Милутин не пристане на прихватање принципа талиона (*punire mortem pro mortem*) онда нека се у односима Дубровчана и Срба и даље примењује стародревни обичај вражде. Добивши оваква упутства од Млетака, Дубровачка комуна је упутила свечано посланство (*sollemnes ambaxatores*) краљу Милутину, које му је изнело поменути предлог. Саслушавши поклицаре, српски краљ је одговорио да ни на који начин не би прихватио на ово и да неће да пролива крв његових, већ да хоће и сам да пошљује и да се придржава старог обичаја вражде, својих предходника и свој, и да ништа друго неће да чини, јер је то чак појврдио заклетвом (*Quibus auditis, dictus dominus rex respondit quod in hoc nullo modo assentiret et quod nolebat spargere sanguinem suorum, sed volebat servare et tenere antiquam consuetudinem vrasde predecessorum suorum et suam, et quod aliud non faceret aliquo modo, quia hoc etiam firmaverat per sacramentum*). Дубровчани, наравно, могу да поступају са својим људима како они хоће, али ће он [Милутин] примењивати према својим поданицима само правни обичај вражде (*Et quod Ragusei facerent de suis Raguseis quicquid vellent, sed ipse aliud non faceret de suis hominibus nisi secundum dictam consuetudinem vrasde*).²² Краљ је своје становиште чувара обичајног права потврдио заклетвом и давањем Дубровчанима свечаних привилегија.²³

²² *Liber statutorum civitatis Ragusii, compositus anno 1272*, ed. V. Bogišić et C. Jireček, *Monumenta historico-iridica Slavorum meridionalium*, vol. IX, Zagrabiae 1904, pp. 201-202. Ново издање *Statut grada Dubrovnika, sastavljen godine 1272*, на основу критичког изданја латинског текста В. Богішића і К. Јиречека приредили і на хрватски језик превели А. Шолјић, З. Шундрица і І. Веселић, *Dubrovnik 2002*, стр. 466-468. Cf. Б. Недељковић, „О саборима и законодавној делатности у Србији“, *Законик цара Сјефана Душана, књиџа І, Сјрушкки и Аџонски рукопис, Српска Академија Наука и Умејносџи, одељење друшџивених наука, Извори српскоџ ѣрвава ІV*, Београд 1975, стр. 33-34.

²³ Последица овог спора био је закон кога је донела Дубровачка општина и који каже „ако неки Дубровчанин убије кога из Склавоније [Србије] или целог краљевства, онда плаћа

Однос према законодавству променио се 1346. године када је Стефан Душан присвојио царску круну. Свестан да његова титула неће много вредећи у очима савременика уколико не прогласи сопствено законодавство, Душан у већ поменутој повељи којом најављује свој законодавни рад, изјављује да сада *треба йосѣавиѣи законе какве йреба имаѣи (закони поставити такоже подоваѣть имѣти)*.²⁴ Закони које, како стоји у тексту, треба имати су римски, односно византијски, те стога у састав његове кодификације улазе и преводи две византијске правне компилације: *Синѣаѣма* Матије Властара²⁵ и такозвани „Јустинијанов закон“.²⁶ Душанов законик само је трећи (мада најважнији) део ове кодификације српско-грчко-римског права.²⁷

Са гледишта Византије Душанова кодификација је била узурпација: српски владар је присвојио за себе законодавство – надлежност која му није припадала, јер је она била искључиви атрибут римских (romeјских) царева. Такво схватање нашло је одраза у повељи деспота Угљеше о измирењу са цариградском патријаршијом од 1386. године у којој се осуђује српски владар²⁸ што се прогласио самодршцем и што је „поставио своју вољу главним

500 перпера на име вражде према реченом стародревном обичају вражде, а ако речену вражду не плати биће прогнан из града и области Дубровника док речену вражду потпуно не исплати“ (*quod si aliquis de cetero aliquem de Sclavonia vel de toto regnamine interfecerit, solvat perperos quingentos pro vrasda, secundum dictam antiquam consuetudinem vrasde, et si dictam vrasdam non solvet, sit in banno civitatis et districtus Ragusii donec dictam vrasdam integre soluerit*). *Lib. stat.* VIII, 58. Да је вражда била јако укореењена у нашем народу сведочи и закон кога је Дубровачка република донела 9. новембра 1423, прихватајући примену овог старог обичаја и за своје поданике *extra urbem* (који су живели у приградским насељима, изузев Стона и Пелешца). Видети *Liber viridis, cap. 182, Ordo vrasde*, издање Б. Недељковић, Београд 1984, стр. 136.

²⁴ С. Новаковић, *Законик*, стр. 5; Н. Радојчић, *Законик*, стр. 86; *Извори српског ѣрава IV, књиѣа III*, стр. 430; Ђ. Бубало, *Законик*, стр. 73.

²⁵ Превод *Синѣаѣме*, номоканонске збирке солунског монаха Матије Властара, познат је у Србији у две верзије: скраћеној и пуној. Издање пуне *Синѣаѣме* приредио је С. Новаковић, *Маѣије Власѣара Синѣаѣмаѣи. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и ѣравила, словенски йревод времена Душанова*, Београд 1907. Допуну издања приредио је С. Троицки, *Дойунски чланци Власѣареве Синѣаѣме*, Београд 1956. Скраћену *Синѣаѣму* издао је V. Моѣин, *Студенички рукопис*, Zagreb 1949. Превод *Синѣаѣме* на савремени српски језик начинила је недавно Т. Суботин-Голубовић, Матија Властар, *Синѣаѣма, Српска Академија Наука и Умејносѣи, одељење друѣйвених наука, Извори сѣског ѣрава XVIII*, Београд 2013.

²⁶ Такозвани „Јустинијанов закон“ је кратка компилација од само 33 члана која уређује аграрне односе. Највећи број чланова преузет је из познатог *Земљорадничког закона* (Νόμος γεωργικός). Ново издање приредила је Б. Марковић, *Јустинијанов закон, средњовековна византијско-српска ѣравна комѣилација, Српска Академија Наука и Умејносѣи, одељење друѣйвених наука, Извори српског ѣрава XV*, Београд 2007.

²⁷ Т. Флоринский, *Памятники законоѣательной дѣяѣтельности Душана цара Сербовъ и Грековъ*, Киев 1888.

²⁸ Треба напоменути да је повељу редиговала канцеларија патријаршије у Цариграду.

законом не само за људске него и за божанске ствари“ (*ὄσπερ ἕτερός τις τῶν ἐξ οὐρανοῦ κριτής τε καὶ νομοθέτης τῶν τοιοῦτων κατατολμῶν καὶ νόμον κύριον*).²⁹

б) *Зайоведање војском* је била једна од основних надлежности владара, о чему сведочи члан 129 Душановог законика:

На воисцѣ на вѣсакои да вбладаю воеводѣ, колико и царь. що рекоу да се чюк. аколи их кто прѣчюк оу чемь. да кст този всоуждение кок и внемьзій кои вы цара прѣслоушали. и соудовѣ малы и голѣмы кои соу на воисцѣ да имь соудѣ воеводѣ, а инь никто (*На свакој војсци да зайоведају војводе као и цар. Што нареде, да се послуша. Ако ли их неко у чему не би послушао, да буде осуђен као и онај ко цара не би послушао. И у судовима који су на војсци,*³⁰ *за мале и велике ствари, да им суде војводе, а нико дружи*).³¹

Цара је, као што се види, на положају врховног заповедника војске могао да замени војвода, коме је дугована иста послушност као и цару.

в) *Судска функција*. – У једној повељи краља Драгутина Хиландару (1276-1281), стоји да су манастирски људи могли да расправљају своје парнице прѣд краљем или прѣд кдинѣмь вѣ владальць двора кралева, коѣга испроси игоумнь и братыа (*преди краљем или преди неким од дворана, коѣа измоле игуман и браћуја*).³² То значи да је владар у Србији, пре доношења Душановог законика судио некад у првом степену, али да је могао и да одреди неког од својих дворана да га замени. Душанов законик доста прецизно одређује случајеве у којима је цар иступао као судија. Најпре члан 78 предвиђа случај спора око црквене земље који се закомпликовао: у том случају судије треба да *оупросе царство ми (да се обрати мени цару)*. Ако су *книге цареве* („книге цареве“, заправо царева писмена наређења) у супротности са Закономом, каже члан 105, *тези книги да оузъмоу соудие и да их принесоу прѣдъ царство ми (ше наредбе да узму судије и да их донесу пред мене, цара)*. Али, други део Законика проглашен 1354. године (члан 171) укида ову одредбу: у тим случајевима *соудие тоузи книгоу да не вѣроую, тъкъмо да соуде и врше како к по правдѣ (судије шакве наредбе да не узимају у обзир, већ да суде и извршавају [пресуде] иравично)*, што значи да се Законик ставља изнад цареве наредбе. И најзад члан 181 наређује: *ако се вврѣте велико дѣло и не оузмогноу разъсоудити, ни исправити кои люво соудѣ великѣ боуде, да*

²⁹ А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, стр. 262-264. Видети и превод М. Петровића, *Суденички шик и самостјалност српске цркве*, Београд 1986, стр. 163-165.

³⁰ Мисли се на судске поступке који се воде због дисциплинских прекршаја или кривичних дела које почине војници.

³¹ С. Новаковић, *Законик*, стр. 98; Н. Радојчић, *Законик*, стр. 67; Ђ. Бубало, *Законик*, стр. 101.

³² Мошин, Ћирковић, Синдик, *Зборник*, стр. 268.

греде *ωτ̄ε σοφ̄δῑε* *ε̄δῑνη̄ σ̄ε ωβ̄ε̄μα ων̄ε̄μᾱζῑ πρ̄ε̄ζε̄μα πρ̄ε̄δ̄α* *цара* (*Ако се нађе велико дело [сложен спор] и не узмогне за расудишти ни рещишти, који било велики суд да буде, нека иде један од судија са оба њарничара њред цара*).³³ Дакле, цар суди само у случају неког изузетно значајног или сложеног спора.

г) *Предс̄та̄в̄ља̄ње државе у во̄ђењу с̄ӣо̄љне њо̄лӣштӣке*. – Владар је представљао државу у међународним односима приликом склапања уговора и споразума са суседним државама (Византијом, Бугарском, Мађарском, Дубровником и другима). Али, у вођењу спољне политике велики утицај је имала ратборна српска властела са којом се владар готово увек саветовао и договарао. Да је тако било сведоче нам бројни страни посланици и путници који су боравили на српском двору. Тако на пример, византијски писац и државник Теодор Метохит (**Θεόδωρος Μετοχίτης**), који је преговарао са Србима око склапања брака краља Милутина и византијске принцезе Симониде (кћери цара Андроника II), сведочи да је краљ био под јаким утицајем властеле. У свом „Посланичком слову“ (**Πρεσβευτικός**), поверљивом извештају који је он упутио влади у Цариграду са једног од својих пет путовања у Србију, између осталог каже: „Ромеји³⁴ ће, веле ови,³⁵ све дотле добро зборити, слагати се, озбиљно говорити и неискрено се договарати док им време не пружи неки повод да доврше и докрајче оно што су у себи тајно намислили. . .³⁶ Краљ (**ὁ ρηξ**),³⁷ који је раније био сасвим непопустљив према овим пљачкашима гробова и злочинцима,³⁸ који га вазда на неки начин салећу и нападају и који уопште није дозвољавао да се овако нешто дотакне и доведе у искушење, сада ипак почиње да попусти и . . . изгледа да ће га већ, ако не и потпуно, време које протиче поколебати и преломити.“³⁹ Слично сведочи и византијски цар и историчар Јован VI Кантакузин,⁴⁰ а византијске извештаје потврђују

³³ С. Новаковић, *Законик*, стр. 62, 80, 134, 140; Н. Радојчић, *Законик*, стр. 58, 63, 77, 79; Ћ. Бубало, *Законик*, стр. 90, 95, 112, 114-115.

³⁴ Ромеји је грчки назив за Римљане, односно Византинце.

³⁵ Односи се на српску властелу.

³⁶ Да избегну споразум са Милутином.

³⁷ Занимљиво је да Метохит за Милутина користи стару римску титулу *rex*.

³⁸ Као што се види Метохит има врло лоше мишљење о српској властели и не пропушта да их назове најгорим могућим изразима.

³⁹ Постоје два издања Метохитовог списка: К. N. Sathas, *Μασαιωνική Βιβλιοθήκη* I, Venezia 1872, pp. 154-193; L. Mavromatis, *La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin*, Thessalonique 1978, pp. 89-119. „Посланичко слово“ превео је први пут на српски језик М. Апостоловић, „Теодора Метохита посланица о дипломатском путу у Србију“, *Летопис Мајмине Српске* 216 (1902), стр. 27-58. Новији превод са детаљним коментаром начинио је И. Ђурић у збирци *Византијски извори за историју народа Југославије, том VI, Византијски инсидијски Српске Академије Наука и Умешности, посебна издања, књига 18*, Београд 1986, стр. 63-143. Одломак у раду наведен је према Мавроматисовом издању (p. 114) и Ђурићевом преводу (стр. 134).

⁴⁰ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, graece et latine I-III*, cura I. Schopeni, Bonn 1828, II, p. 257 sq.

и дубровачки поклисари.⁴¹ Да све ово нису измишљотине страних посланика потврђују и речи из уговора цара Душана са Дубровником од 20. септембра 1349. године. Цар каже да се при закључивању уговора договорио са сином краљем Урошем и властелом (...и зговори се царство ми синомъ царства ми кралкѣмъ ѳрѡшѣмъ, и с властели).⁴²

Приходи

Ширење територије средњовековне Србије и јачање привреде крајем XIII и почетком XIV века увећали су владареve приходе и богатство. Тај процес текао је релативно брзо, што се може закључити из извештаја византијских посланика. Када је Георгије Пахимер (Γεώργιος ὁ Παχυμέρης) посетио Србију (1267-1269) ради преговора о браку између принца Милутина (будућег краља) и принцезе Ане (кћери цара Михајла VIII Палеолога),⁴³ био је изненађен скромношћу и сиромаштвом краљевог двора: „И све је код њих било припросто и сиромашно, као да животаре о зверињу и крадући (ὡς ἀποζῆν θήραις καὶ κλέπτοντας)“.⁴⁴ Али већ 1299. године, Теодор Метохит затиче сасвим други приказ: „Читава церемонија и пролазак беху врло елегантни, са пуно уважавања и кићености, показујући и обзнањујући становништву долазак племенитог посланства највећег господара и, с обзиром на најважнији [посао], неупоредивог у односу на друга раније. И сам краљ се веома био накитио и читаво тело празнично оденуо, претрпавши се драгим камењем, бисерјем и нарочито златом – колико год је могао. Цео двор бљештао је од свилених и златом везених тканина. Изабраници који су били код њега били су опремљени и дотерани врло необично и гиздавије него што је то било раније и читав овај, што би се рекло, приказ беше по угледу на царску и, колико је могуће било, ромејску племенитост (ῥωμαϊκῆς εὐγενείας)“.⁴⁵

⁴¹ Поклисар је најчешће употребљавани назив за страног посланика, дипломатског посредника или преговарача. Реч је преузета из грчког (ἀποκρισιάρχιος, од ἀποκρισις = одговор). Видети одредницу „Поклисар“ (С. Ђирковић), *ЛССВ*, стр. 538-539.

⁴² Д. Јечменица, „Хрисовуља цара Стефана Душана Дубровчанима са два пратећа акта“, *Слѡари српски архив II* (2012), стр. 38.

⁴³ Ти преговори нису били успешни.

⁴⁴ Georges Pachymères, *Relations historiques*, éd. A. Failler, I-II, Paris 1984, II, p. 453, 6. Српски превод Љ. Максимовић, *Византијски извори VI*, стр. 27. Краљ Урош био је јако изненађен раскоши византијске делегације: „А када је чуо од њих [Византинаца] да је такав царски ред и да принцези следи таква пратња, он негодујући рече: *е, е, шѡѡа је ѡо? Нама није уобичајено ѡаково ѡонашање*. И то рекавши, одмах показа једну младу жену, сиромашно одену и предену посвећену: *Тако се ми, рече показујући руком, односимо ѳрема младама*.“ *Византијски извори VI*, стр. 26. Млада жена (νύμφη) коју помиње краљ је највероватније мађарска принцеза Каталин, кћи краља Стефана (István) V, супруга престолонаследника Драгутина.

⁴⁵ L. Mavromatis, *La fondation*, pp. 103-104; *Византијски извори VI*, стр. 111-112.

Приходи српских владара потицали су из следећих извора:

а) *Приходи од рудника*. – Владари су руднике давали у закуп или продавали Дубровчанима, Которанима или Сасима, под условом да добију закупнину или десети део прихода. То је био најважнији и најсигурнији извор прихода српских монарха.

б) *Приход од ковања новца*. – У Србији се домаћи новац кује од средине XIII века, а владари су и ковање новца давали у закуп. Таква пракса доводила је то честих злоупотреба (кварење вредности новца, што је изазивало посебне мере против српске валуте, предузимане од страних држава, пре свих Млечана),⁴⁶ те цар Душан у Законику покушава да заведе реда. Најпре члан 168 наређује: **Златара оу жоуџпахъ и оу земљи царства ми нигдѣ да нѣсть; развѣ оу тръговѣхъ, гдѣ ксть поставило царство ми динаре ковати** (*Златѣара у жуѣама њо земљи царевој ниѣде да није, осим у ѡгрѣовима, ѣде је ѡосѣавио цар новац ковати*). На ову забрану надовезује се наредба из члана 170: **Оу градовѣхъ царства ми да стоѣ златаріе и да ковоу и ине потрѣбе** (*И у ѣрадовима царевим да сѣоје златѣари, и да кују и друѣе ѡоѣребе*). Значи да су новац могли да кују само златари у градовима и на трговима овлашћеним за ковање новца. Члан 169 предвиђа случај када се неко оглуши о ове наредбе: **Јако се шврѣте златарѣ оу градоу ковѣ динаре таино да се златарѣ иждеже и градѣ да плати гловоу шо рече царѣ. Јако се шврѣте оу селѣ да се то зи село распе а златарѣ да се иждеже** (*Ако се нађе златѣар у ѣраду, кујући новац ѡајно, да се златѣар сажеже и ѣрад да ѡлати ѣлобу ѡѣо рече цар. Ако се нађе у селу, да се ѡо село распе, а златѣар да се сажеже*).⁴⁷ Изгледа, међутим, да се цареве строге наредбе о заштити вредности новца нису дуго поштовале. За владе цара Уроша моћни обласни господари попут деспота Оливера и Николе Алтомановића, ковали су сопствени новац. У једној повељи цара Уроша челнику Муси (15. јул 1363) помиње се златарско село Луково (**село златарѣско Лѣково**),⁴⁸ из чега се да закључити да се новац није ковао само у градовима и на трговима.

⁴⁶ Велики италијански песник Данте Алигијери (Dante Alighieri) је написао у својој *Божанственој комедији*, *Рај* XIX, 141 (*Divina Commedia, Paradiso* XIX, 141) следеће стихове: „И онај из Рашке који је лоше видео млетачки калуп“ (*E quel di Rascia che male a visto il conio di Vinegia*). *Quel di Rascia* (Rascia, Rassa, Raxia, српски Рашка, стари назив за Србију који се на западу још дуго користио) могао би бити српски краљ Милутин (1282-1321), који је смањивао вредност српског новца и изазвао „монетарни скандал“ у Болоњи 1305. године. Видети В. Иванишевић, *Новчарствено средњовековне Србије*, Београд 2001, стр. 39-41. Cf. и С. Шаркић, „Стефан Урош Милутин – „Свети краљ“ или становник Дантеовог „Пакла“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду XXXVII, 1-2* (2003), стр. 59-70.

⁴⁷ С. Новаковић, *Законик*, стр. 133-134; Н. Радојчић, *Законик*, стр. 77; Ђ. Бубало, *Законик*, стр. 11-112.

⁴⁸ М. Шуица, „Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе“, *Сѣари српски архив 2* (2003), стр. 144.

в) *Приход од царина* је био такође искључиво право владара (сама реч *царина*, потиче од речи *цар*), а и царине су се давале у закуп Дубровчанима. Царине се нису наплаћивале на граници, већ на трговима на којима се роба продавала.

г) *Српски* или *Светодмитијарски доходак* плаћали су Дубровчани српским владарима за повластице које су уживали у својим пословима. Сума се исплаћивала на дан Светог Димитрија (26. октобар), а први пута се помиње у заклетви дубровачког кнеза Жана Дандола краљу Стефану Владиславу (септембар 1234 – април 1235). Доходак је износио 1000 перпера⁴⁹ и 50 лаката⁵⁰ пурпура (... да ти дамо тисџкю перперь и петъдестъ лактъ скрълата чистога...),⁵¹ а исплаћивао се у две годишње рате (друга до Божића). Године 1252. сума је повећана на 1200, а 1268. заокружена на 2000 перпера. Та количина новца потврђена је у уговору краља Драгутина са Дубровником од 1281. године (... и сиџи двѣ тисџки да даю на Дмитровъ днь).⁵²

д) *Сџонски доходак (Tributum Stagni)* био је трибут кога су плаћали Дубровчани почев од 22. јануара 1333, када им је краљ Душан продао полуострво Стон (данашњи Пељешац у Хрватској) за годишњу суму од 500 перпера млетачких. Сума се исплаћивала сваке године на Ускрс (*я ѿпѣина дѣбрѿвачка да ми даџ на всако годише на Великъ Данъ .є. сатъ перперь внѣтачциѣхъ...*).⁵³ Већ 1350. године цар Душан је уступио *Сџонски доходак* манастиру Светих Арханђела у Јерусалиму.⁵⁴

ђ) *Порез на земљу – соће (сокѣ, сокѣ, сџтодосџа)*⁵⁵ плаћали су сви поданици српских владара, а износио је или један перпер или кабао⁵⁶ жита. Жито се ипоручивало или на дан Светог Димитрија (Митровдан) или на Божић.

е) *Акростџих (Acrostico, Ακρόστιχis)* у износу од 100 перпера био је порез кога су плаћали приморски градови Будва и Бар.

⁴⁹ Перпер је српски златни новац. Реч долази од грчког ὑπέρπερον (дословно „испробан у ватри“).

⁵⁰ *Лакаџ* или *сџоџа* је у Србији износио између 29,4 и 30,4 центиметра. Видети С. Ћирковић, „Мерење и мере у средњовековној Србији“, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997, стр. 139-144.

⁵¹ Мошин, Ћирковић, Синдик, *Зборник*, стр.135.

⁵² Мошин, Ћирковић, Синдик, *Зборник*, стр. 266.

⁵³ Д. Јечменица, „Прва Стонска повеља краља Стефана Душана“, *Сџари српски архив* 9 (2010), стр. 32.

⁵⁴ А. Соловјев, *Одабрани сџоменици*, стр. 149-150.

⁵⁵ Значење речи *соће* није разјашњено, мада има више претпоставки. Видети одредницу „Соће“ (М. Благојевић), *ЛССВ*, стр. 683-685.

⁵⁶ Није сигурно колико је износио један кабао: 16 или 40 литара. Међутим, према најновијим истраживањима М. Благојевића, „Соће – основни порез средњовековне Србије“, *Глас Српске Академије Наука и Умџиносџи, Одељење истџоријских наука, књ. 11, СССХС*, Београд 2001, стр. 1-44, један кабао тежио је између 61,5 и 62 килограма.

ж) *Жировнина (Жировњнина)* је порез кога предвиђа члан 190 Душановог законика: **И ако се оу жоупи жир роди тога жи́ра цароу половина а томоу властелиноу чиа є држава половина (И ако у жуџи жир роди, ѿоџа жи́ра цару ѿоловина, а ѿо́ме властѣлину чије је имање ѿоловина).**⁵⁷ Ово је био значајан извор прихода с обзиром да је жир служио за исхрану свиња, којих је било у крдима на царевим доменима. У једном попису имања манастира Хиландара од новембра 1372. године у области реке Струме (у Македонији), овај порез се назива *валанисѿиро*,⁵⁸ што указује да је он преузет из Византије (*βαλάνιστρον*).⁵⁹

з) *Право ѿрече ѿродаје меса на ѿрџовима*. – У уговору краља Милутина са Дубровником од 14 септембра 1302. године читамо: **И да имь не намѣтоуєк безь волк месо коупити или браве или свиник или кралево или чие годѣ, ни малоу ни великоу коуплю, развѣ кди се хоке кралево месо продати, да се зароучи по вьсемоу трьгоу, да не продаю ни коупоую меса, доколѣ се кралево прода.**⁶⁰ То значи да трговци нису смели продавати месо на трговима док се краљево не распрода. Пошто су владари на својим поседима располагали великом количином стоке (део те стоке потицао је и од казни), радило се о значајној привилегији која је доносила замашан приход.

и) *Феудалне ѿмоћу (Auxilia, aide)* које су дуговане владару прописано је члан 128 Душановог законика, који каже: **Господинь царь кди име сына женити или крщеник и боуде моу на потрѣвоу дворь чинити и коук да поможе маль и голем (Господин цар, када има сина жениѿи, или кршѿење, и буде му на ѿоѿребу двор чиниѿи и куће, да ѿомаже мали и велики).**⁶¹

ј) *Приходи са дворске земље* представљају приходе које је владар убирао са крунских домена (*territorium regale*), односно имања која су била његова приватна својина. Колики је тај приход био сазнајемо посредно из повеље цара Душана Хиландару од 1348. године у којој стоји: **И приложисмо оть всега добитка живога, што се находит оу царства ми, десетькъ всако годиште... да си оузимаю за тьъ десетькъ всако годиште на Гюргевь дньь лѣтнии оу Новомь Брьдѣ сребра за четири тисоушта крьстатѿихъ перперь.**⁶² Цар је, значи, поклањао Хиландару десетину прихода који је добијао од стоке (такозваног „добитка живог“), што је износило 400 перпера годишње.

⁵⁷ С. Новаковић, *Законик*, стр. 144; Н. Радојчић, *Законик*, стр. 81; Ђ. Бубало, стр. 221.

⁵⁸ А. Соловјев, *Одабрани сѿоменици*, стр. 164.

⁵⁹ Видети Љ. Максимовић, „Порески систем у грчким областима српског царства“, *Зборник радова Визанѿолошког инстѿитута* 17 (1976), стр. 100-125, посебно 120-121.

⁶⁰ С. Новаковић, *Законски сѿоменици*, стр. 161-162; Мошин, Ђирковић, Синдик, *Зборник*, стр. 345.

⁶¹ С. Новаковић, *Законик*, стр. 98; Н. Радојчић, *Законик*, стр. 124; Ђ. Бубало, *Законик*, стр. 100.

⁶² С. Новаковић, *Законски сѿоменици*, стр. 419-420.

к) *Приходи од казни*, било у природи или у новцу, припадали су владару, о чему сведочи и назив *казнац* за сакупљача пореза. Владар је имао право конфискације имања властелина који откаже вазалну заклетву и побегне у иностранство. Конфискована имовина се међутим, најчешће додељивала другом властелину или цркви.⁶³

Поред наведених редовних прихода владарево богатство увећавале су и бројне привилегије као што су оброк, приселица, бесплатан превоз, градозданије и слично.

2. ДВОР

Прве титије

Током XII и XIII века правни споменици не помињу посебне дворске титуле, већ се сви дворани називају, како стоји у повељи краља Драгутина Хиландару, издатој између 1276. и 1281. године *владалци двора краљева (владальць двора краљева)*.⁶⁴ Изузетак су биле титуле *казнаца* и *тешчије*. *Казнац (camerarius)* је био скупљач пореза,⁶⁵ док се *тешчија* старао о владаревој имовини.⁶⁶ Са ширењем и богаћењем српског двора крајем XIII века уведене су нове титуле – слуга и ставилац. *Слуга* је на српском двору био задужен да надгледа набавку и служење вина краљевим званицама (*regalis pincerna* или *πυκέρης* византијског двора). Ту титулу носили су, током своје каријере, најугледнији српски племићи, као што су били Бранко, Прибац и Јован Оливер.⁶⁷ *Ставилац* је нека врста надзорника царске трпезе, слично византијским титулама *доместика сјолника* и *сјолника (ὁ δομέστικός τῆς τραπέζης и ἐπὶ τῆς τραπέζης)*. Али, пошто је српски двор био знатно скромнији од византијског, ставилац је вршио и неке извршне функције, а не само

⁶³ Први такав пример може се наћи у повељи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа код Скопља (1300), где се каже како је имање властелина Верихе, који је побегао у Бугарску, додељено манастиру. Видети Мошин, Ђирковић, Синдик, *Зборник*, стр. 323.

⁶⁴ Мошин, Ђирковић, Синдик, *Зборник*, стр. 268.

⁶⁵ Видети М. Благојевић, *Државна ујрава у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, стр. 17-24.

⁶⁶ Значење израза *тешчија* није сасвим јасно. Видети М. Благојевић, „Тешчије у средњовековној Србији, Босни и Хрватској“, *Историјски гласник*, 1-2 (1976), стр. 7-47.

⁶⁷ Бранко је био оснивач династије Бранковића, која је владала Србијом у XV веку. О његовој личности видети М. Спремић, *Десјој Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, стр. 17. Прибац је био отац Лазара Хребелановића. Видети Р. Михаљчић, *Лазар Хребелановић, историја, култи, предање*, Београд 2001, стр. 15-20. Јован Оливер био је најмоћнији обласни господар на двору цара Душана. Видети Б. Ферјанчић, *Десјоји у Византији и јужнословенским земљама*, *Српска Академија Наука и Умјетности, посебна издања, књижа СССXXXVI, Византијолошки институт, књижа 8*, Београд 1960, стр. 160.

церемонијалне (као што је то био случај са столицима), и регрутовао се из реда најповерљивијих владаревих личности.⁶⁸

Византијски историчар Георгије Пахимер приповеда како је српски краљ Урош послао свога месазона (**μεσάζων**) Ђорђа (**Γεώργιος**) да крене у сусрет византијској делегацији која је путовала на српски двор.⁶⁹ Пошто Пахимер није довољно добро познавао хијерархију на српском двору он је краљевом дворанину Ђорђу дао титулу месазона,⁷⁰ која иначе у Србији није постојала.

Реформа државне управе краља Душана (1340)

Краљ Душан спроводи 1340. године реформу државне управе са циљем да прецизније одреди надлежности и права дворских достојанственика и локалних органа управе. У том циљу он је, под утицајем Византије, у Србију увео нове титуле, као што су *λογοιτηῖ* или *велики лоγοιτηῖ*, *ὑποῖσῆσις*, *челник*, *двородржица*, и на локалном нивоу *кефалија*.

Λογοιτηῖ или *велики лоγοιτηῖ* (од грчког **λογοθέτης**) би понајвише одговарао канцелару из Западноевропских средњовековних монархија (*notarius domini regis* или *cancellarius*). Титула је византијског порекла,⁷¹ и логотет је морао бити образована особа која припада великој властели. Члан 134 Душановог законика каже: **И що записоу² господињ царь вѣщине комоу запише село да ст логофетоу .л. перперь за хрисоволь а комоу жоупоу вѣ свакога села по .л. перперь а дикакоу за писани .з. перперь (И шѣо зайисује ѓосиодин цар башѣине, кому зайише село, да је лоѓоѣиѣу ѣридесетѣ ѣерѣера за хрисовуљ, а кому жуѣу, од свакоѓа села ѣо ѣридесетѣ ѣерѣера, а ѣаку за ѣисање шесѣи ѣерѣера).** Члан 25 наређује: **Црквами да вѣлада господињ царь, и патриарьха и логофет, а инь никто (Црквама да уѣравља ѓосиодин цар, и ѣаѣријарх и лоѓо-**

⁶⁸ О служби ставиоца видети Р. Михалчић, „Ставилац“, *Историјски часопис*, XXIII (1976), стр. 5-21.

⁶⁹ G. Pachymeres, Bonn, I, p. 474, 12; éd. Failler II, p. 455.

⁷⁰ У позно византијско доба месазон је нека врста првог министра. О његовој служби видети J. Verreaux, „Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ó μεσάζων“, *Byzantinoslavica* 16 (1955), pp. 270-296; H. G. Beck, „Der byzantinische Ministerpräsident“, *Byzantinische Zeitschrift* 48 (1955), pp. 309-338; R. J. Loenertz, „Le chancelier impérial à Byzance au XIIIe et au XIVe siècle“, *Orientalia christiana periodica* 26 (1960), pp. 275-300; L. P. Raybaud, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'Empire Byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354)*, Paris 1968, pp. 202-206.

⁷¹ Византијски извори помињу пет различитих врста логотета: τὸν ἀγέλων (надзорник крда коња и мазги), τὸν ὑδάτων (дословно „логотет вода“, прилично нејасна служба која се помиње само једанпут у текстовима), τοῦ δρόμου (задужен за поште и јавни саобраћај – *cursum publicus*), τοῦ πραιτωρίου (помоћник префекта Цариграда), и τοῦ στρατιωτικοῦ (високи достојанственик задужен за смештај војника).

ишеи, а нико друџи).⁷² Остале дужности логотета односиле су се на дипломатске активности и законодавство.

Проѿовесѿиѿар (*πρωτοβεστίριος*, надзорник цареве гардеробе у Византији, наследник *comes sacrae vestis* из Римског царства) је у Србији био главни ризничар и старао се о државним приходима.

Челник је титула српског порекла. Назив потиче од речи чело (бити на челу нечега), а дужност му је била да заповеда најважнијим тврђавама у држави.

Двородрџиѿа је био интендант краљевске палате и старао се о снабдевању двора.

У локалној управи краљ Душан је увео титулу *кефалије* (*ή κεφαλή, ό κεφαλατικέων, capitaneus*), која је такође била византијског порекла.⁷³ Кефалије су управљале градовима и њихова дужност је била одређена неколиким члановима Душановог законика. Најпре члан 63 заповеда: **Кефалии шо соу по градовѣх да оузимаю свои доходѣкъ законѿмъ; и да имъ се продаѣ жита и вина и меса за динарѣ шо иномоу за два; нѣ граганинѣ този да моу продаѣ а инѣ никто** (*Кефалије, шѿио су у ѣрадовима, да узимају доходак ѿо закону, и да им се ѿродаје жиѿиѿа, и вина, и меса за динар шѿио друѣому за два, но ѣрађанин ѿо да му ѿродаје, а друѣи нико*). Према члану 157 кефалије морају да ...поставе страже по всех поутѣх и кѣпалиѿмъ да прѣдадоу поутове и да ихъ блюдоу съ стражама да ако се ктоо гоуѿси, или оукраде или се ко зло оучини тѣ час да гредоу кѣ кѣпалиѿмъ да им плакѿаю ѿт сво коуќ, а кефалиѿе страже да ишоу и гоуѿсаре и тати (...ѿосѿтаве сѿѿраже ѿо свима ѿуѿшевима, и кефалиѿама да ѿредаду ѿуѿшеве, и да их чувају са сѿѿражама, и да, ако се ко оѿѿачка или ѿокраде, или се које зло учини, ѿај час иду кефалиѿама, да им ѿлађају од своѣа, а кефалиѿе сѿѿраже да ѿраже и разбојнике и лоѿове). Наредба члана 160 гласи: **Ако се гдѣ слоуѿчи комоу любо гостеви или трѣговѣцоу или калоуѣроу тере моу оузме шо гоуѿса или татѣ или коѿа годѣ забава да гредоу тизи вѣси кѣ цароу да имѣ плати царѣ шо боудоу изгоуѣбили а царѣ да ише кѣ фалиѿе и властеле коимъ боуде поутѣ прѣданѣ и страже прѣдане...** (*Ако се ѣде доѣоди којему било ѣосѿѿу, или ѿрѣовѿцу, или калуђеру, ѿе му узме шѿио разбојник или лоѿов, или коѿа ѣод смеѿѿња, да иду ѿи сви цару, да им ѿлаѿѿи цар, шѿио буду изѣубили, а цар да ѿражи кефалиѿе и власѿѿелу, којима буде ѿуѿѿи ѿредан и сѿѿраже ѿредане...*). Према члану 194 кефалиѿа је имао право да суди у мешовитим судовима, заједно са представницима свештенства, али није имао право да наплађује глобе.⁷⁴

⁷² С. Новаковић, *Законик*, стр. 102, 32; Н. Радојчић, *Законик*, стр. 68, 47; Ђ. Бубало, *Законик*, стр. 102, 80.

⁷³ О дужности кефалије у последња два века византијске историје видети Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, pp. 117-166.

⁷⁴ С. Новаковић, *Законик*, стр. 52, 123, 125, 145; Н. Радојчић, *Законик*, стр. 55, 74, 82; Ђ. Бубало, *Законик*, стр. 87, 108, 109, 118.

Византијске титуле

Након проглашења за цара Стефан Душан је у Србију увео извештан број византијских титула од којих су најзначајније *деспоиџ*, *севасиоокрајор*, *ћесар* и *севаси*. Према византијском неписаном уставу додела ових титула била је ексклузивно право цара, мада српски извори помињу византијске титуле и пре 1346. године. Ипак, у тим случајевима радило се о титулама страног порекла које су били доделили византијски или бугарски цареви.

Почев од 1163. године титула деспота (**δεσπότης**, грчки превод латинске титуле *dominus*) означавала је у Византији највиши ранг, одмах иза царског. Али византијски писци користе тај израз понекад и за самог цара.⁷⁵ У средњовековној Србији деспот је била почасна титула коју су носили чланови царске породице и најутицајније велможе, као што су били Јован Оливер, Јован Комнен, Душанов шурак, Душанов полубрат Симеон-Синиша, Дејан, супруг Душанове сестре Теодоре и Јован Угљеша.⁷⁶ Од 1402. године, деспот је била титула српских владара, све до пропасти државе (1459).

Титула *севасиоокрајора* (**σεβαστοκράτορ**) настала је у Византији почетком владавине цара Алексија I Комнина (1081).⁷⁷ Пре него што су постали деспоти, српске велможе носили су титулу севастократора (Јован Оливер, Бранко Младеновић и Влатко).⁷⁸

Стара римска титула цезара (*caesar*, **καίσαρ**), у форми кесар или ћесар, била је такође унета у средњовековну Србију. Први српски властелин који је носио ту титулу био је Гргур Голубић, поменут у једном писму папе Климента VI (март 1347) као *Gregorius Golubic, caesar regni Rascie*.⁷⁹ Међу осталим носиоцима ове титуле извори помињу Душановог војсковођу Прељуба, освајача Тесалије, кесара Воихну, господара Дrame (у Грчкој), и извесне Новака и Угљешу, синове Влатка.⁸⁰

Неки српски извори помињу и титулу *севасиџа* (**σεβαστός**), која је ван сваке сумње, византијског порекла. Израз је заправо грчки превод латинске

⁷⁵ Видети Б. Ферјанчић, *Деспоиџи*, стр. 3-8. О деспотима у Византији видети и R. Guiland, „Étude sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: le despote, δεσπότης“, *Revue des études byzantines* 17 (1959), pp. 52-89.

⁷⁶ Детаљније о животима и каријерама ових властелина видети Б. Ферјанчић, *Деспоиџи*, стр. 157-181.

⁷⁷ Anne Comnène, *Alexiade*, éd. V. Leib, Paris 1967, tome I, livre III, 4, p. 113, приповеда: „Василевс Алексије је створио нову титулу, спојивши титуле севаста и аутократора, и доделио своме брату [Исаку] титулу севастократора, начинивши да кажемо другог василевса (δεύτερον βασιλέα).“

⁷⁸ Видети Б. Ферјанчић, „Севастократори и кесари у Српском царству“, *Зборник Филозофског факултета у Београду X-1* (1970), стр. 255-269.

⁷⁹ К. Јиречек, „Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани“, *Зборник К. Јиречека I*, Београд 1959, стр. 362, нап. 58.

⁸⁰ Б. Ферјанчић, „Севастократори и кесари“, стр. 263-268.

речи *augustus*, али од времена владавине цара Алексија I Комнина титула је изгубила свој значај и постала саставни део разних новостворених титула као што су *σεβασῖοκράτωρ*, *ἡναιερσεβασῖ*, *σεβασῖοῠεῖρηται*, а у време Палеолога и *πρωτοσεβασῖ* (**πρωτοσεβαστος**), *ἡανσεβασῖ* *σεβασῖ* (**πανσεβαστος** **σεβαστος**) и *ἡанσεбаси* (**пансебасτος**).⁸¹ Али, за разлику од Византије где је севаст био почасна титула, у Србији је носилац тог достојанства био задужен за катастар и финансије.⁸² Хрисовуља краља Милутина Хиландару (1303-1304) помиње севаста Обрада Маниака чији је задатак био да одреди међе између имања (**И тѣ мѣг' оутеса сѣвастъ Сврадь Маниакъ**).⁸³ У познатој повељи истог владара манастиру Светог Ђорђа код Скопља стоји да онај који спречава редовно наводњавање поља која припадају манастиру, треба да плати севасту глобу у износу од 21 перпера (**И възврании водѣ теши на црковноу земљу, идеже' стъ и wt испрѣва текла законнаа вода, да плати поткоу севастоу. VI. перперь**). Иста хрисовуља забрањује краљевим дворанима, укључујући и севаста, да суде манастирским себрима (**чловѣку Светаго Геургиа да не соудя никои владоуши по дръжавах' краљества ми, ни д'а утрока на нь, ни казнѣць, ни тепчии мали, ни соудия вѣли ни мали, ни севастъ, ни прахторъ...**), из чега се да закључити да је севаст имао и неке судске надлежности.⁸⁴

Краљевски (царски) савет

Поједина обавештења која налазимо у изворима намећу закључак да је у средњовековној Србији постојала нека врста владаревог савета, сачињеног од најистакнутије властеле. Навешћемо неколико примера.

У житију Светога Саве, из пера монаха Теодосија, каже се да је Сава ишао на преговоре са одметником Стрезом, који није признавао врховну власт његовог брата Стефана. По повратку, Сава је позвао брата и све његове најзначајније војводе.⁸⁵ Архиепископ Данило помиње „царски Синклит“ (**συγκλητος**, грчка реч која је коришћена за цариградски Сенат), који је присуствовао сахрани краљице Јелене⁸⁶ поред краља, властеле и

⁸¹ Cf. L. Bréhier, „L'Origine des titres impériaux à Byzance“, *Byzantinische Zeitschrift* 15 (1906), p. 160 sq.

⁸² Видети Љ. Максимовић, „Севастии у средњовековној Србији“, *Зборник радова Византолошког института* 32 (1993), стр. 139-147.

⁸³ Мошин, Ђирковић, Синдик, *Зборник*, стр. 376.

⁸⁴ Мошин, Ђирковић, Синдик, *Зборник*, стр. 322, 326.

⁸⁵ Ђ. Даничић, *Житије Светиога Саве, написао Теодосије*, Београд 1860, стр. 140-143.

⁸⁶ Ради се о Јелени Анжујској (Hélène d'Anjou), рођаци Карла I (Charles I) и Карла II Анжујског (Charles II d'Anjou), која се у повељама анжујских краљева назива *consaguinea nostra carissima, cognata nostra, affinis nostra carissima*. Јелена је била супруга краља Уроша I и мајка будућих владара Драгутина и Милутина. О њеном животу видети М. Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд 2010.

народа.⁸⁷ Када је краљ Милутин одлучио да ослепи свога сина Стефана Дечанског, саветовао се са својим велможама.⁸⁸ Пошто је заробио свога оца Стефана Дечанског, млади Стефан Душан је тражио савет од најмоћније властеле, шта даље да учини.⁸⁹ У току преговора са византијским царем Андроником III Палеологом, краљ Душан се „посаветовао са силнима у отачаству“ (**сѡѡѡштани ѡтворѡ сѡ силньнимим отѡчѡствнм си**).⁹⁰ Када су Мађари напали Србију, Душан је сазвао сву своју највишу властелу.⁹¹

Теодор Метохит сведочи да за успех преговора са Србима „још треба да положи заклетву сам краљ и краљица-мајка (**ρηγός και μητρός ρηγαίνης**) као и њихови управници и велможе из земље (**και τών κατά χώραν σφίσιν ἐπιτηδείων τε και μεγίστων ἀνδρών**)“.⁹² Он додаје да је краљ Милутин подстицао разговор „налажући извеснима међу његовим истакнутим људима (**τών ἐκκρίτων**) да се придруже. Одабравши, чини ми се, тројицу или четворицу и овластивши их, сам се повукао, замоливши ме да се према њима односим колико је могуће са пажњом и да њихово [излагање] узимам као да је његово (**και τὰ παρ’ αὐτῶν ὡς αὐτοῦ προσίσσθαι**).“⁹³

Најпрецизније обавештење даје цар-историчар Јован VI Кантакузин: он сведочи да је за време преговора са краљем Душаном затекао у Србији један савет који се састојао од 24 војводе и велможа (**τοὺς ἐν τέλει και μεγάλα δυναμένους**).⁹⁴ Да ли је то непосредан доказ да је у Србији заиста постојао краљевски савет?⁹⁵ Могуће је да су српски владари у одређеним приликама сазивали савет својих најистакнутијих достојанственика да би се консултовали о најважнијим државним питањима. Али, колико је тај савет имао чланова, какве су биле његове надлежности, да ли је сазиван редовно и у којим временским размацима – све су питања на која не можемо да дамо прецизан одговор, јер у изворима нема података. Поред тога о постојању овога савета обавештавају нас само наративни извори, док у правним споменицима о томе нема помена, што у доброј мери доводи у питање постојање краљевског (царског) савета.

⁸⁷ Ђ. Даничић, *Архиејиској Данило и друѡи, Живоѡи краљева и архиејискоја срѡских*, Загреб 1866, стр. 91-93.

⁸⁸ *Архиејиској Данило*, стр. 126.

⁸⁹ *Архиејиској Данило*, стр. 213.

⁹⁰ *Архиејиској Данило*, стр. 224.

⁹¹ *Архиејиској Данило*, стр. 228.

⁹² L. Mavromatis, *La fondation*, p. 105; *Византијски извори VI*, стр. 114.

⁹³ Mavromatis, *La fondation*, p. 106; *Византијски извори VI*, стр. 118.

⁹⁴ Ed. Schopeni II, p. 259.

⁹⁵ Видети коментар Б. Ферјанчића уз вести Јована Кантакузина, *Византијски извори VI*, стр. 395, нап. 118а.

Srđan N. Šarkić, Ph.D., Full Professor
University of Novi Sad
Faculty of Law Novi Sad
S.Sarkic@pf.uns.ac.rs

Monarch and Court in Mediaeval Serbia

Abstract: *The Serbian Mediaeval State was a monarchy where the ruler exercised supreme powers with legislative, military, diplomatic and judicial competences. The kings also claimed property right over the whole territory of the State (dominium eminens). However, diverse types of institutional representation completed the governmental structure. State Councils exercised a great influence. They were representative body comprising the most powerful lords, secular and ecclesiastical. The sources also mention the existence of various court dignitaries and local civil servants. The most important court dignitaries comprised the kaznac (tax collector) and the tepčija (land official). In the administrative reform of 1340, under King Dušan, new titles and offices were introduced, mostly as a result of the Byzantine influence. These new titles included the logothet (chancellor), the protovestijar (chamberlain,) the great čelnik (comes palatinus) and dvorodržica (marshal of the court), while on the local level, a new office of kefalija (capitaneus) was created. A few Serbian and Byzantine narrative sources point also to the existence of a Privy Council that regrouped the highest nobility of the kingdom.*

Keywords: *Great župan, king, tsar, despote, court, tepčija, kaznac, logothet, protovestijar, the great čelnik, dvorodržica, Privy Council.*

Датум пријема рада: 07.09.2016.